

BEKİR TOPALOĞLU'NUN TASAVVUF HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Mustafa AKMAN¹

Özet:

Dinî naslardan çıkarılan hükümler genellikle iman, amel ve ahlâk olmak üzere üç ana grupta tasnif edilmiştir. Mamafih başta iman olmak üzere dinî hükümlerin hemen tamamının kalp ve gönle hitap eden derûnî yönlerine de işaret edilmiştir. Tasavvufun daha ziyade dinin bu derûnî yönünü temel alarak ortaya çıktığı kabul edilir. Bekir Topaloğlu, insandaki aklî muhakeme ile his ve duygu yönlerinden duygu tarafları ağır basan sûfî hareketin tarihî süreçte zühhten tasavvufa, oradan tarikatlara (örgütlü yapıya) evrilerek kurumsallaşması neticesinde şeyhlik, velîlik, şefaât ve keramet gibi kavramlarda bazı aşınmalar olduğunu ve nasların zahirine ters düşen olumsuz bâtinî algıların ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu bildirimizde his ve gönül tarafları, aklî muhakemelerinden daha ilerde gözükken bu tarz fırkalar hakkında Merhum Topaloğlu'nun başta Hocası Muhammed Tancî'den yaptığı "İslâm Tasavvufu Üzerine" adlı çevrisi, "Tasavvuf-Tarikat ve Dindarlık Üzerine" adlı makalesi olmak üzere konuya dair yazdıkları üzerinden başta tasavvuf ve tarikat ile şeyhlik gibi bazı tasavvufî kavramları dinî naslar ışığında değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Kelâm, Bekir Topaloğlu, Tasavvuf, Mistisizm, Dinî Naslar

BEKİR TOPALOĞLU'S VIEWS ON SUFİSM

Abstract:

The rulings derived from religious texts are generally classified into three main groups: faith, deeds and morality. However, the inner aspects of almost all religious rulings, especially faith, that appeal to the heart and soul have also been pointed out. It is accepted that Sufism emerged based on this inner aspect of religion. Bekir Topaloğlu thinks that the Sufi movement, which is dominated by the emotional aspects of rational reasoning, feelings and emotions in humans, evolved from asceticism (zühhd) to Sufism and from there to tarikats (organized structure) in the historical process. And as a result of this institutionalization, he thinks that there has been some erosion in concepts such as sheikhdom, sainthood, intercession and miracles, and that negative inner perceptions that contradict the apparent meaning of the religious texts (nass) have emerged. In this report, we will try to evaluate some Sufi concepts such as Sufism, Sufism and Sufi order and Sheikhdom in the light of the texts, based on the translation of the late Topaloğlu's Hoca Muhammed Tanci's work titled "On Islamic Sufism" and his article titled "On Sufism-Tariqat and Piety" about these sects whose emotional and spiritual aspects seem to be more advanced than their rational reasoning.

Keywords: Theology, Bekir Topaloğlu, Sufism, Mysticism, Religious texts

Giriş

Kelâm ilminin Türkiye'deki duayenlerinden ve son dönem kelâm ve mezhepler tarihi akademisyenlerinin hocası olan Bekir Topaloğlu (1932-2016), resmî eğitim sürecinin yanı sıra medrese geleneği doğrultusunda sıra kitaplarını okuyup dinî ilimler tahsilini tamamlayarak 17 yaşında icazet almıştır. *TDV Yayınları İslâm Ansiklopedisi*'nin (DİA) kuruculuğunu, idarî ve

¹ makman64@gmail.com, 0000-0001-6675-1315, Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ilmî sorumluluğunu yürütmüş olan Topaloğlu, bu ansiklopedide 168 madde telif etmiş, 1700 civarında maddenin ilmî redaksiyonunu yapmıştır.²

Toplumda öne çıkan fikir ve düşüncelere karşı duyarlılığı ve ilmî katkısıyla bilinen Topaloğlu'nun bu bağlamda yazdığı önemli çalışmalardan biri “İslâm Tasavvufu Üzerine” başlıklı Arapçadan çeviri kitabıdır. Eserin muhtevası, İbn-i Haldûn'un (ö. 808/1406) *Şifâu's-sâil li-tehzîbi'l-mesâil* (شفاء السائل لتهديب المسائل) adlı eserini tahkik ederek neşreden (İstanbul, 1957) Muhammed et-Tancî'nin (1918-1974) bu kitaba yazdığı *Fi't-Tasavvufi'l-İslâmî* (في التصوف الإسلامي) isimli mukaddimesidir. Topaloğlu bu eseri, “İslâm Tasavvufu Üzerine” adıyla Türkçeye çevirmiştir (1. Bsk., İstanbul: Damla Yayınevi, 2002). Tancî (الطنجي), tasavvuf mezhebine genel bakış yapan *Şifâu's-sâil*'i yayına hazırlarken baş tarafa yaklaşık 100 sahifelik uzun bir giriş yazmış, bunun 40 sayfaya yakın kısmını İslâm'da tasavvuf faaliyetinin ortaya çıkışı ve gelişip yayılmasına ayırmıştır (Tancî, M. 2002: 6 -Topaloğlu'nun sunuşu-). Bilimsel bir yöntem ve üslûpla yazılan bu kısmın Arapça aslı ile Türkçe çevirisinin birlikte basılmasından oluşan Topaloğlu'nun *İslâm Tasavvufu Üzerine* adlı eseri hem ilgilenen okuyucuya hem de ilahiyat sahasında eğitim alan talebelere yararlı olacağı düşünülmüş, bu nedenle de çeviride metne sadakatin gözetilmesi yanında okuyucu açısından kolayca anlaşılması adına mümkün mertebe Türkçe üsluba da hassasiyet gösterilmiştir.³ “Tasavvuf-Tarikat ve Dindarlık Üzerine” adlı makalesini ise Topaloğlu, emekli olduktan sonra dahası vefatına yakın zamanlarda (2015) yazmıştır. Bu durum, onun tasavvuf konusundaki son fikirlerini göstermesi bakımından önemlidir. Biz de hem sıraladığımız bu eserleri ve diğer çalışmaları ve hem de Topaloğlu hakkında yazılmış akademik eserlerden istifadeyle onun bu alana dair fikir ve tespitlerini belirleyip yorumlamaya gayret edeceğiz.

Derin ve zengin bir gönül dünyasına sahip bulunan⁴ Topaloğlu kişisel yaşamında da bu hususları uygulamakta olup bir nevi inzivaya girmiş bir sûfi gibi gün boyu özel mekânına çekilip vaktini sürekli ilmî çalışmalarla geçirmiştir. Bu itibarla onun tasavvuf mezhebi veya içeriğine yönelik eleştirilerinin, zahidlere mahsus sanılan tasavvufi yaşam tarzı, takva ve Allah sevgisi (muhabbetullah) gibi kendi yaşamının da vazgeçilmez düsturları arasında yer alan mistik (duygusal) tutumla alakalı olmadığı bilinmelidir (Bkz. Çelebi, İ. 2004/2: 19-20).

1. Topaloğlu'nun Tasavvuf Hakkındaki Değerlendirmeleri

Aklî yetenek, his ve gönül hayatı, Allah Teâlâ'nın insanlara yönelik lütuf ve ikramlarının başında gelmektedir. O'nun (c) yükümlü tuttuğu Müslümanlık ise kişinin bu yönlerini sevk idare eden bir inanç ve yaşam biçimidir. Kur'an metninin mana ve muhtevası incelendiğinde onun en etkili üslup ve ifadelerle hem akıl ve muhakemeye hem de kişinin duygu/his ve gönül dünyasına seslendiği görülür. Çünkü dinin özünü teşkil eden *iman* da aklî muhakeme ve peşinden gönlün ısınıp bağlanmasıyla meydana gelmektedir. Bu bakımdan Kur'an'ın, bireyin hem bedensel hem de psikolojik yönlerine hitap ettiğini görmekteyiz (bkz. Neml 27/13, Sebe 34/43, Zuhuf 43/30).

² Hayatı, şahsiyeti, eserleri ve ortamı için bkz. İlyas Çelebi, “İlme Adanan Bir Ömür: Prof. Dr. Bekir Topaloğlu'nun Biyografisi (1932-2016)”, *Kelâm İlminde Metodoloji Sorunu*, (2017), 349-351; İlyas Çelebi, "Topaloğlu, Bekir", *İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/603-606.

³ *Şifâu's-sâil* (شفاء السائل); ilhâm, ilâhî feyz ve marifete ulaşmak amacıyla yazılı metin okuma veya bir şeyhe bağlanma yöntemlerinden hangisinin tercih edilmesinin gerektiğine dair bir soruya verilen cevabı içermektedir. (Bkz. İbn-i Haldun, *Şifâu's-sail li-tehzibi'l-mesail*, thk. Muhammed Mut el-Hafız, (Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1996), 8-9, 13, 122, 212). Eserde ayrıca İslâm dünyasındaki tasavvuf hareketlerine bakışlar yapılmaktadır. *Şifâu's-sâil*'i Süleyman Uludağ “Tasavvufun Mahiyeti” adıyla Türkçeye çevirmiştir (İstanbul, 1977). Bkz. Emine Ögük, “Son Devrin Din Âlimi Bekir Topaloğlu: Hayatı, Hatıratı ve Kelâm İlmine Katkısı”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [Tokat İlimiyat Dergisi], IV/1, (2016), 190.

⁴ Bekir Topaloğlu'nun *Nesillerin El Kitabı* (4. Bsk., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010, 173 vd.) ile *Dinî Sohbetler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008, 27 vd.) adlı eserlerinin genel içerik ve temaları bunu göstermektedir.

Akıl, duyu organlarının sağladığı bilgiler ile tarih sürecinde oluşan insanlık birikimini alıp analitik süzgeçten geçirerek yeni sonuçlara ulaşır. Bu tür sonuçların geneli insanlar arasında ortak olup evrensel özellik taşırlar. Kişiye mahsus psikolojik boyut ise fertten ferde, hatta aynı fertte duruma ve zamana göre değişiklik arz eden bir hâldir. Buna sebep de Kur'an'daki birçok beyanın mistik (duygu yüklü) özellik taşıdığını görmekteyiz. Mamafih hayat ve sürecini duygusal âleme terk etmediği; aksine duygu dünyasını aklın, tefekkür ve tedebbürle oluşan analitik düşüncenin kontrolüne verdiği de malumdur. Zira insanlık tecrübesiyle bilindiği üzere duygu, akıl mekanizması ile kontrol edilmediğinde mistisizm ve mitolojiye sapmaktadır. Nitekim mahza zühdle başlayan tasavvufun (Tancî, M. 2002: 27, 31), İslâmî ortak aklın kontrolünden çıkıp çevre kültürlerden etkilenmek suretiyle felsefi niteliğe (bkz. Hilal, İ. 2004: 45 vd.) evrildiği ve sonraki aşamalarında vahim sapmalara maruz kalarak örgütlü (tarikat) hâle geldiği, peşinden bugün artık ticarete dahası holdingleşmeye evrildiği malumdur. Topaloğlu işte bu tarz sapmaları havi tasavvuf algı-anlayışına rezerv koymuştur.

Topaloğlu'nun tespitiyle dinî ahkâm genelde; iman, amel ve ahlak şeklinde üç ana grupta toplanır. Bunlardan dinin esasını teşkil eden iman kalbin onayı (tasdik) ve gönlün yatışıp kabullenmesiyle hâsıl olmaktadır. Elbette aklın rehberlik yapması ve mantıkla uyum içinde görmesi de gerekmektedir. Amel, fikhî konuların uygulanması ve ahlâk, bilinen güzel davranışlar diye tanımlansa da başta iman olmak üzere dinî hükümlerin hepsinin kalp ve gönül boyutu da bulunmaktadır. Kuldân Allah Teâlâ'ya varacak amellerin tamamının ihlastan ve yani gönül eleğinden de geçmesi lazımdır. Bu yönüyle bakıldığında, dinin belirlediği zahîrî formlar da dâhil, bütün amellerin ilahî âleme dair derûnî tarafları, mistik yönleri de bulunmaktadır. Müellife göre esasen zühd ve sûfilîğin aslı da bundan farklı bir şey değildir.

Akıl ve duygu bakımından insanları gruplandıran Topaloğlu'na göre a- Sûfî, b- Kadın, c- Siyasetçi, d- Edip ve Şair gruplarında genelde his hayatı akıl hayatının önünde seyredir. Kadın psikolojik açıdan olduğu gibi fizyolojik bakımdan da erkekten farklıdır. Allah (c) bu iki türü de aralarında akım ve/veya çekimi sağlama hikmetine bağlı olarak artı ve eksi kutuplarda yaratmıştır. Nitekim kimi rivayetlerde kadınlar hakkında "eksik akıllı" (nakısatı akl⁵) denilmiş olmasının manası da budur. Bu yaklaşım ve temellendirme ile eksik akıllılığın ne anlama geldiğini izah etmeden ve nasıl ilgi kurduğunu belirtmeden Topaloğlu, his/duygu ve gönül dünyası engin olan kadın, fizyolojik nitelikleriyle beraber hayata çeşitlilik katar, sevgi faktörünü faaliyete geçirerek aile yuvasının kurulup devamını sağlar, demektir. Oysaki rivayetin, kadın aleyhinde düzenlenerek Resûlullah'a isnat edildiği veya en azından metnin, ilk ravinin yanlış anlama, zabt veya hatalı algısından kaynaklı bir içeriğe sahip olduğunun ifade edilmesi mümkündür.⁶ Kaldı ki Topaloğlu'nun bahis konusu mevzusunu böylesi bir rivayetle ilişkilendirmeden aktarımı da imkân dâhilindeydi.

Sûfilere gelince: Risalet döneminde az sayıda ashab; terk-i dünya edeceklerine, gündüzleri oruçlu geceleriye teheccüd ve sair ibadetlerle geçireceklerine ve eşleriyle cinsel ilişki kurmayacaklarına karar vermişlerdir. Bunlardan haberdar olan Hz. Peygamber, kendilerini çağırıp aldıkları mistik/hissî kararın yanlışlığını belirterek kendisi gibi orta yolu izlemelerini emretmiştir.⁷ Hâl ve olması gereken böyle de olsa hızlı bir biçimde seyreden fütuhât paralelinde Müslüman coğrafyası genişlemiş ve böylece değişik geleneklere mensup kitleler

⁵ "بُكَرُونَ اللَّغْنَ وَتَكْفُرُونَ الْعَشِيرَ وَمَا رَأَيْتُ مِنْ نَاقِصَاتِ عَقْلِ وَدِينِ أَغْلَبَ لِيْ لَبِ مَنَكُنْ" Müslim, İman, 132; Ebu Davud, "Sünne", 15; Buhârî, "Zekât", 44, "Hayız", 6; Tirmizi, "İman", 6; İbn-i Mâce, "Fiten", 19.

⁶ Aslında Topaloğlu "İslâm'da Kadın" adlı eserinde de genel manada klasik kültürel dindarlığa matuf fikirler beyan etmektedir. (20. Bsk., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 19-22, 42, 84, 94-95, 139-140.

⁷ "Şu şu sözleri sizler misiniz? Allah şahittir ki ben, Allah'tan en çok korkanınız ve O'na karşı sizin en çok takva sahibi olanınızım. Ancak ben bazen oruç tutarım bazen de tutmam. Geceleri hem namaz kılarım hem de uyurum. Kadınlarla da evlenirim. (Hâl böyle iken) Kim benim sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir" Buhârî, "Nikah", 1. (5063); Müslim, "Nikah", 5, (1401); Tancî, *İslâm Tasavvufu Üzerine*, 28-30.

kendilerini müslümanların coğrafyasında bulmuştur. Ashab ve tabiinden itibaren Müslüman topluluklar içinde israfı aşan bir refahla yaşayanlar bulunduğu gibi yoksullukta kıvrananlar da olmuştur.

Bu hengamede gönül alemi hassas bazı insanlar olup bitene tepki olarak kendilerini, "dünyayı terk etme, süsüne kapılmama" anlamına gelen "zühd hayatı"na kaptırmış ve hayatını o istikamette düzenlemeye çalışmıştır. Bu sosyolojik gerçekliğin sonraki dönemlerinde adına bilahare sūfilik/tasavvuf denilen bir algı biçimi/ hareket tarzı ortaya çıkmış ve burada zahiri denilen ilimlerin yanı sıra hissî (hatmî, kalbî) duyulara ehemmiyet verilme aşaması başlamıştır. Böylece bugüne kadar hayatiyetini koruyan felsefi bir tasavvuf mezhebi/yöntemi⁸ ortaya çıkmış olmaktadır. İslam dünyasında bu felsefi tasavvuf döneminden sonra tarikat dönemi başlamıştır. "Allah Teâlâ'ya götüren yol" manasında kullanılan tarikat; daha ziyade hisse dayanan zühd ile tasavvufun/sūfilığın, bir manada duyularla algılanan tecrübe sahasında kendilerini örgütlü biçimde göstermesidir. Bu süreçte zühd hayatının aksine tasavvufun merkezine velî/evliya/velayet gibi farklı unsurlar, algı anlayışlar yerleşmiştir. İlâveten tarikatta mürşid/şeyh, adap, tevbe, zikir türleri; bazılarında değişik kıyafetler ve kurumsallaşma başlamıştır.

Kimi tarikat mensuplarınca -nahak yere- Allah'ın velîsi/evliya olmak gibi şeyhlere nispet edilen bazı makam veya vasıfların, Sünnî inanç açısından bile belli bir zümreye mahsus değil Allah'a özgü kılınan salih amelleri ihlas/samimiyetle çoğalan (Yunus 10/62; Maide 5/55; En'am 6/127) her kişi için kullanıldığını görmekteyiz. Bütün müminler birbirlerine velîdir, Allah (c) da onların dostu/velîsidir. Buna sebep kimse ayırımında bulunmak suretiyle "Ben özel biçimde Allah'ın velîsiyim" iddiasında bulunamayacağı gibi hariçten de hiç kimse böyle bir tespit/belirleme yapamaz. Günahlardan korunmuşluk (masumiyet/ismet, mahfuz olmak), sadece (o da kısmen) peygamberlere has olduğundan başka hiç kimsede bulunmamaktadır. Dolayısıyla Şîî İsnâaşeriyye tarafından benimsenen "on iki imam"ın hata, kusur ve günahtan arınmış olduğu kanaati ve sūfilikte karşılığı olan şeyhin mahfuz olduğu savı, dinin temel prensipleriyle bağdaşmamaktadır. Keza gaybı Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği (Cin 72/26-27) de açıktır.⁹

Bu itibarla halk nezdindeki makamı, namı ve birikimi ne olursa olsun hiç kimseye gaybı bilme niteliği nispet edilemez. Şeyh veya Şîî imamın rüya veya herhangi bir yolla gayba vakıf olması da açık naslara binaen imkânsızdır. Bu sebeple şeyhin müritlerinin bütün hâllerinden haberdar olduğunu savunmak, Hz. Peygamber'in bile bilemediği bir hususu iddia etmektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi "iman" gönlün ve aklın ortak kararıyla dinin kesin naslarına dayanarak oluşup devam etmektedir. Söz konusu kalbî duyuş da bu nasların dışına çıktığı takdirde dinle problemlili bir ilişki düzeyi söz konusu olmaktadır.

Nitekim Tancî'nin, Topaloğlu'nun çevirisini yaptığı eserindeki ifadesiyle sūfiler herkes tarafından tanınmalarına vesile olan bazı özellikleri ve kendilerine has epistemolojik yöntemleriyle diğer İslâmî fırkalardan ayrılıp bağımsız hale geldikten sonra muhtelif Müslüman zümreleri de kendi çatıları altında toplamayı başarmışlardır. Bu zümreler kültürleri, İslâm anlayışları ve İslâmî ilkeleri kavrayışları açısından farklılık arz ettiği gibi mezhep-meşrep ve amaçları da ayrı ayrı hususiyetler taşımaya başlamıştı. Sözü edilen zümreler arasındaki bu çeşitliliğin sonuçları onların tutum ve davranışlarında kendini gösterdiği gibi

⁸ Bilgi teorilerindeki ve varlık anlayışlarındaki temel farklılıklara rağmen İslâmî disiplinlerde eser veren müellifler sūfilere müstakil bir fırka olarak değerlendirmemiştir. Bkz. Tancî, *İslâm Tasavvufu Üzerine*, 46-48; Mustafa Akman, "İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/2, (2019), 190-191; Faruk Sancar, "İtikadatu Firaki'l-Musulimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", *Kelam Araştırmaları Dergisi* [Kader], VII/1, (2009), 141-142.

⁹ Kâmil Mustafa eş-Şeybî'nin (ö. 1427/2006) Sūfilığın Şiilikten aldığı unsurlara dair örnek ve değerlendirmeleri için bkz. *es-Silat'u Beyn'et-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'*, 3. bsk., Beyrut: Dâr'ul-Endelüs, 1982), 1/136, 138, 191, 199, 225-226, 229, 234, 237, 362, 369-376, 399, 406-407, 409-426, 473, 477-487, 491-498, 542.

Müslüman fikir adamlarının tasavvuf ve mutasavvıfe hakkında yürüttükleri değerlendirme ve hükümlere de etki etmiştir. Zira zamanla tasavvuf, müntesipleri arasında neredeyse dünyalık taleplerinin vesilelerinden ibaret kalmıştır. Hedefinden sapmış bu yöneliş ulemanın tepkisini arttırmış ve mensuplarına yönelik muhtelif yargılarda bulunmalarına sebebiyet vermiştir. Çünkü mutasavvıflar zâhir-bâtın ilim ayrımı yaparak kendilerinden olmayan kimselerin ilmini tahkir etmiş; hadisleri keşf ve ilhâm hatta Allah'tan veya Peygamber'den doğrudan aldıklarını iddia etmişlerdir. Öyle ki Sûfiyye'ye göre hak ancak keşf ile anlaşılır, zevk-i sûfiye uymayan nakil mutlaka te'vil edilmelidir (Tancî, M. 2002: 51-75). Nitekim el-Gazzâlî (ö. 505/1111) *İhya'sının* "Şerhu acaibi'l-kalb" bölümünde (Gazzâlî, 1989: 3/20-28) ve ayrıca *el-Munkız risâlesinde* (Gazali, 2010: 7) hakikate ulaştırıcı doğru metodun keşf ve ilhâm olduğu tezini savunmaktadır (Bkz. Topaloğlu, B. 2014: 83-84; Mâturîdî. 2014: 48-51).

Ne var ki Topaloğlu'nun belirttiği gibi Sûfiyye'nin sahiplendiği keşf ve ilhâm, kelâm âlimlerinin çoğunluğu tarafından gerçeğe ulaştırıcı bir vasıta olarak görülmemiştir. Çünkü ilhâm ve keşf, herkesçe kullanılabilir ve kontrol edilebilecek objektif bir metod olmadığı gibi ona mazhar olacak kimse peygamber olmadığına göre hatadan da korunmuş (masum) değildir.

Topaloğlu, bu konuda başından geçen şöyle bir hikâyecik aktarmaktadır: Seneler önceydi, mezunlarımızdan biriyle bu konuyu tartışırken o kişi, şeyhin, bütün müritlerinin her hâline vakıf olduğunu iddia etmişti. Ben ise bu dediğinin imkânsız olduğunu, peygamberlerin dahi bunu bilemeyeceğini, nitekim bir hususta anlaşmazlığa düşen ve hakemlik adına Resullullah'a gelen iki ashaba O'nun şöyle dediğini anımsattım: "Ben de yalnızca sizin gibi bir insanım/beşerim. Mümkündür ki sizden biri iddiasını savunurken diğerinden daha yetenekli olur. Şu hususu bilin ki ben, kime diğerinin hakkından bir miktar versem ona ateşten bir miktar vermiş olurum."¹⁰ Bundan sonra benimle çekişen kişi "Şeyh Efendi rüyasında görebilir" demez mi? Ona şu şekilde yanıt verdim: Şeyh dediğiniz her gece 40-50.000 insanın filmini mi izleyecek!" (Topaloğlu, B. 2015: 90-91)

Tasavvuf konusunda Topaloğlu'nu etkileyen hocası et-Tancî'nin tespitiyle İslam mezhepleri tarihinin ilk dönem eserleri sûfileri/mutasavvıfları, kendilerine mahsus prensip/ilke ve nitelikleri olan müstakil bir fırka/mezhep diye söz konusu etmemiştir. Bu tür eserlerin sûfilerden bahsedışı, nadir rastlanan ve bilinegelenin dışında kalan bazı görüşlerin/uygulamaların sahipleri şeklinde olmuş ve çeşitli bahislere serpiştirilmiştir. İslam dünyasında sonradan meydana gelen böylesi hadiseler zamanla her tarafa yayılmasını müteakip müellifler, sûfilerin de kendi gruplarını öteki firkalardan ayıran bazı vasıflara sahip olduklarını anlamaya başlamışlardır. Mesela Abdulkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), *el-Fark beyne'l-firak ve Usulu'd-din* adlı eserlerinde onları Ehlisünnetin imamlarından bir grup olarak tanımlar ve diğer firak kitaplarının mülahazalarına paralel şekilde sûfiler içinde, reddedilen bazı görüşleri benimseyen şahısların bulunduğunu belirtir (Bağdâdî, A. 1423/2002: 338-339; Bağdâdî, A. 1409/1988: 229-231, 273-274, 315). Zira sûfiye kelimesi, başlarda Ehlisünnetin seçkinleri manasını ifade etmekteydi. İslamî firkalar içinde sûfiye lakabıyla anılan sadece onlardı (Çelebi, İ. 2015: 342-344).

Sûfiler yaşam felsefeleri ve zevk, vicdan, keşf ve müşahedeye dayanan bilgi sağlama yöntemleriyle kendilerine has bir yapıya kavuşup müstakil hale geldiklerinde, başka bir ifadeyle hakikati/doğruyu arama konusunda yeni yöntemler edinip kalamcılar, fakihler ve muhaddislerin kullandığı metotlara muhalefet etmeye başladıklarında söz konusu sahalara mensup ulema, İlyas Çelebi'nin tabiriyle İslam bilginleri (Çelebi, İ. 2015: 347) de onları

¹⁰ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ وَإِنَّهُ يَا بُنَيَّ الْخَصْمُ ، فَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَوْلَىٰ مِنْ بَعْضٍ ، فَأَحْسِبُ أَنَّهُ صَدَقَ ، فَأَقْضِي لَهُ بِذَلِكَ ، فَمَنْ قَضَيْتَ لَهُ مِنْ حَقِّ مُسْلِمٍ فَإِنَّمَا هِيَ قِطْعَةٌ مِنَ النَّارِ ، فَلْيَأْخُذْهَا أَوْ فَلْيُزْكِرْهَا - إِنَّكُمْ تَخْتَصِمُونَ إِلَيْهِ وَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَوْلَىٰ مِنْ بَعْضٍ فَأَقْضِي لَهُ عَلَىٰ نَحْوِ مِمَّا أَسْمَعُ مِنْهُ فَمَنْ قَطَعْتَ لَهُ مِنْ حَقِّ أَحِيهِ شَيْئًا فَلَا يَأْخُذْهُ فَإِنَّمَا أَقْطَعُ لَهُ بِهِ قِطْعَةً مِنَ النَّارِ (Buhârî, "Mezâlim", 16 (No: 002458); Müslim, "Akdiye", 4 (No: 004473).

bağımsız bir fırka şeklinde tanımlamaya başladı. Zira sûfiler aynı zamanda seleflerinin yolundan ayrılarak yeni fikirler ortaya atarken ve keşf ve ilhâma dayanan yeni yöntemlerini gayet abartılı şekilde överken, diğer Müslüman ulema arasında itibar gören bilgi metotlarını da yermeye başlamışlardı. Bu yeni mezhep/fırka, söz konusu söylem ve tutumuyla kitleleri cezbedi ve samimi olmayan sûfiler ise bu vaziyeti istismar ettiler.

Hal böyle olunca ulema, tasavvufun girdiği bu istikametten İslam'ın bekası ve akla dayanan prensipleri adına tehlike sezerek durumdan vazife çıkardı. Çünkü onlara göre yalnızca ilhâm ve keşfe yaslanmak, akli küçümseyip geçersiz kılmak demektir. Bu sebepten İslâm alimleri ile mutasavvıf denilen grup/akım arasında anlaşmazlıklar başladı ve iki tarafın da söylemlerindeki ısrarı, anlaşmazlığın sertleşerek Müslüman dünyaya yayılmasına neden oldu (Çelebi, İ. 2015: 342-344, 347).

Ancak mutasavvıfların gittikçe yayılan bu vaziyetleri, aynı çevreden bazı sûfilerden de tepkiler aldı. Bu dönemde sûfilerde artarak görülen aşırılık ve farklılaşmalar nedeniyle Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Fudayl b. el-İyâz (ö. 187/803), Ebu Talib Mekkî (ö. 386/996) gibi mutasavvıflar, yaşadıkları dönemde tezahür eden bu tutumları tenkid etmişlerdir. Ebu'l-Hüseyn en-Nurî (ö. 295/908), dönemindeki tasavvufçular ile eskileri karşılaştırırken: "Eskiden yamalı çaputlar incileri (ihlaslı sûfileri) örtüyor idiyken, günümüzde leşleri saklama aparatı haline gelmiş durumdadır." (Furat, A. S. 1978: 339-356) demiştir (Tancî, M. 2002: 52).

Bilindiği kadarıyla ilk defa Gazzâlî, sûfileri diğer İslam mezheplerinden farklı bir fırka olarak değerlendirmiştir (Gazali, 2010: 14, 105, 169). Ancak onlardan *bağımsız/müstakil* bir fırka/mezhep olarak ilk defa bahseden de Fahreddin Râzî'dir (ö. 606/1209).¹¹ Necmettin Ömer Nesefî (ö. 537/1142) ise sadece sûfiye fırkalarına yer verdiği bir risale kalemle almış ve burada yirmi iki sûfi fırka sıralamıştır. Nesefî tanıttığı fırkaları değerlendirip haklarında dinî açıdan hüküm verirken şöyle demiştir: Bu fırkalardan sadece biri İslamî esaslara bağlı bulunmaktadır. Geri kalan yirmi bir (gulat) fırkanın tamamı bu esaslardan sapmıştır (Tancî, M. 2002: 46-48; Nesefî, Ö. 1979: 168-173).

Buna göre daha genel anlamda İslam tefekkür tarihinde, tasavvuf erbabı yani sûfiler de diğer fırkalarda olduğu gibi zamanla kendilerine mahsus bir akım/ekol oluşturmalarına; bunların da ortaya çıktığı bir bağlamı, vasatı ve nedenleri, temsilcileri, aşamaları, ilke ve prensipleri, ihtilaf ve muhalifleriyle çekişip tartışmaları (polemikleri) ve kaynak eserleri bulunmasına ve ilaveten tarihî süreçteki dikey ve yatay en kalabalık bloku oluşturmalarına rağmen Fahrettin er-Râzî, bunu fark edip ilgili telifatında ayrı bir fırka/grup olarak kaydetmişse de ondan önce ve (çağdaş mezhepler tarihi kaynakları da dâhil) sonra -istisnalar dışında¹²- hiç kimse kendi başına bağımsız bir fırka olarak sûfilerden bahsetmemiştir (Akman, M. 2019: 190-191). Bunun esas sebebinin ne olduğunun araştırılması gerektiği bir yana Topaloğlu ve hocası

¹¹ "Şunu bilin ki İslam ümmetinin fırkalarını yazanlar Sûfiyye'yi zikretmemişlerdir. Bu bir hatadır." Fahreddin er-Râzî, "İtikadâtü Firakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn", çev. Faruk Sancar, *Din Bilimleri Dergisi*, IX/2, (2009), 262; Sancar, "İtikadatu Firakî'l-Muslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri", 141-142. "İnanç ve düşünce ekollerinin tanıtıldığı "firak edebiyâtı" diyebileceğimiz itikadî mezhepler tarihi kitaplarında, sûfiler, ne bir düşünce ne de itikadî ekol olarak yer alır." Çağfer Karadaş, "Sûfi İtikadının Dönemleri", *Marife Dergisi*, 1/2, (2001), 60; Mustafa Akman, "İtikadî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûfilik'in Yeri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV/2, (2022), 345.

¹² Sûfiyye'yi ayrı bir fırka olarak tanımlayan ender yazarlardan biri Ebu'l-Fazl Abbâs es-Seksekî'dir (ö. 683/1284). Ona göre Ehlisünnete Sûfiler haricinde hiç kimse muhalefet etmemiştir. Onlar kendilerini Ehlisünnete mensup sansalar da şeriat, hakikat, marifet ve tarikat hakkında farklı algı-anlayışları; hulûl, ibâhâ, sudûr ve ittihâd gibi bâtil inançlarıyla; Kur'an'ın bâtin ve zâhir manalarının bulunduğu dair bâtinî yaklaşımlarıyla aslında Ehlisünnete muhaliftirler. Seksekî, *el-Burhân fi ma'rifeti 'akâidi ehli'l-edyan*, thk. B. Ali Selâme el-Amûş, (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1417/1996), 14, 101-105. Ayrıca bkz. Nezir Maviş, "Şiâ-İmâmiyye'nin Muhaddes ve Müttevessim Kavramlarına Bakışı", *Osmangazi Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, (Eskişehir, 2022), 431; Niyazi Yılmaz, *Ebu'l-Fazl Abbas Bin Mansur et-Terimi es-Seksekî'nin Hayatı "El-Burhan fi Ma'rifeti Akaidi Ehli'l-Edyan" Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, (2019), 19-20, 74.

Tancı'nin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere yerinde bir değerlendirme olmadığı izahtan varestedir.

Öte yandan tasavvuf edebiyat ve anlatılarında, Allah'ın (c) "takva sahibi salih kulları dolayımında tezahür eden olağanüstü hâl" diye tanımlanan keramet meselesi/iddiası, risalet çağından ancak üç yüzyıl sonra gündem olmuştur. Mu'tezilî âlimler, mu'cize ile karıştırılacağı korkusuyla keramet denileni reddetmiştir (Devvânî, C. 2021: 133, 245). Ehlisünnet kelamcılarıysa prensip olarak kerameti savunmakla birlikte filan velînin şu kerameti şeklinde herhangi bir belirleme yapmayı isabetli bulmamıştır. Zira keramet, ilminin gereği olan amelleri yerine getirmeye çabalayan dürüst ve takva ehli, samimi bazı kimselerin etrafında gözlemlenen veyahut hissedilen maunet, dinî/manevî bereket ve muvaffakiyetlerden ibarettir. Biz, İslam'ın kaynakları olarak Kur'an'la Allah'ın talimatına vakıf olmakta, Sünnet ile de bunların yaşanma biçimlerini öğrenmekteyiz. İlk uygulayıcılar Hz. Peygamber ve yanındaki ashap olmuştur ki onlardan sonra âlimler gelmektedir. Bu bağlamda mutasavvıf eğer şeyh/mürşid kabul edilecekse kesinlikle âlim olmalı; zahirî denilen ilimlere vakıf olmalıdır. Bunun varlığı kaydıyla mutasavvıf, gönül boyutuyla da ilgilenirse haliyle bunun pek güzel sonuçları olacaktır (Tancı, M. 2002: 40-43).

Topaloğlu'na göre şunu kabul etmeliyiz ki İslamiyet'in gönül alemini fethetmesinde mistisizmin (tasavvufun) bu yönde büyük etkileri olmuştur. Zahirî denilen ilimler akli aydınlatarak gerçeği gösterir, mistisizm ise akli gönül dünyasına çekip onu kabul etmesini sağlar. Ona göre tasavvuf gönül boyutu olarak bilinse de felsefeleşmiş sûfilik/ tasavvuf, *usûlu'd-dîn* temelinde analitik tenkide tabi tutulup zıtlaşan ve gereksiz olan hususlardan ayıklanma yoluna gidilmelidir. Bu tespitiyle Topaloğlu, tasavvufa karşı çıkmak değil tasavvufun, *bulaştığı kirlerden arınarak İslam'ın derunî ve manevî gönül boyutunu tezahür ettiren* olması gereken görevini, görünür kılmayı arzulamış olmaktadır (Karadaş, C. 2009: 146).

Tasavvufa karşı çıkmak demişken şunu belirtmekte yarar bulunmaktadır: Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi tefsir, kelâm ve fıkıh gibi ilimler karşısında Gazzâlî'ye kadarki sürede meşruiyet ve toplumsal onama kavgası veren¹³ tasavvuf ve sûfilîğin, bu dönemden itibaren hızlı bir şekilde öteki dinî ilimlere ve onların temsilcisi durumundaki âlimlerin zihnine egemen duruma gelmiş itikadî bir fırka şeklinde görülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle tasavvufî ve onlara meyyal çevrelerden gelen "tasavvufa karşı ve sûfileri inkâr" veya "tatmayan bilmez" gibi mimleyici ve küçümseyici argümanlar veya ajitasyonlar, dini reddetmek yani halavetini tatmamak değil yalnızca tasavvuf ve sûfilîğin çeşitli iddialarına karşı olmak; epistemolojik, ontolojik ve teolojik bazı tezlerini inkâr etmek (reddetmek) biçiminde anlaşılmalıdır. Bu sebepten söz konusu klişe ifadelerin farklı bağlamlara taşınarak bir takım mezhebî iddia ve tezleri dayatma enstrümanı halinde kullanılması ahlâkî olmasa gerektir.

Kaldı ki "tasavvufa karşı olmak, evliyâyı yahut sûfileri veyahut kerâmeti inkâr etmek" gibi klişelerin; sûfilerin ve onların felsefesine teslim olmuş kimselerin, tasavvuf ve sûfilîği, itikadî/beşerî bir fırka/mezhep yerine onu dinin kendisi olarak anlaşılın diye geliştirdiği manipülatif ifadeler olduğu bilinmektedir. Tanımlayıp dışlayan bu kilit tabirlerin, "Eş'arîliğe karşıdır" veya "Maturîdîliği inkâr ediyor" yahut "selefîliği reddediyor" cümlelerinin muhtevassından farklı bir mana içermediği ortadadır. Herhangi bir yerde/yazıda bu ve benzeri ifadeler kullanıldığında bununla etik/ahlâkî olmayan bir eda, tartışmalı konu ve usullerle hakikate ipotek konulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Sûfilik ve Tasavvuf da sonuçta

¹³ Krş. Bidayeten sûfiler akide ve mezheplerini aralarında zir-i zeminlerde ve hane içlerinde gizli bir surette izhar ederlerdi. Ebû Bekr eş-Şibli (ö. 334/946) geldi, minbere çıkıp halka aşikâr kıldı. Bkz. Muhammed Ali Aynî (1869-1945), *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018), 191; Ekrem Demirli, "Zahirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2007), 220-242.

Müslüman camiada doğup gelişen öteki akım, fırka ve mezhepler gibi bazı yorum ve tercih ve önerileri pekâlâ reddedilecek özellikte itikadî/akaidî bir fırka ve bloktan ibarettir. Binaenaleyh Mu‘tezile, Şîilik, Eş‘arîlik, Maturîdîlik veya Selefilîğin birtakım problemleri tespitlerine ve aşırı yorumlarına itiraz edildiğinde bununla İslâm’ın eleştirildiği veya inkâr edildiği yahut karşı olduğu sonucu anlaşılmadığı gibi tasavvuf ve sûfilikte de durum bundan ibaret görülmelidir. Zira tasavvufun geldiği son kertede artık zühd ve takvadan ibaret kalmadığı da herkesin malumudur (Akman, M. 2022a: 362-363).

Topaloğlu, his/duygu ve gönül dünyaları engin olup bazen aklın kontrol ve denetiminden uzaklaşabilen kimi insanlardan edip ve şairler ile siyasetçilere gelince böyle olanların davranışları, alışılmış ve umumî kabul görmüş çizgilerin dışına çıkarlar, demektedir. Bu duruma Necip Fazıl (1905-1983) ile Yunus Emre'yi (ö. 720/1320?) örnek veren Topaloğlu, siyasi bakımdan yönetilen değil yöneten olarak iktidar olmak, çok güçlü bir arzudur. Bunlarda da his ve gönül yeteneğinin nefsanî heves, yani şehvet hâline gelmesi hızlıca oluşan psikolojik bir hâldir. Siyasetçilerde de akıl emir, nefis ise esir olacağına nefis emir ve akıl da esir durumuna geçmektedir. Şiâ'nın beklenen Mehdi konusundaki abesle iştigallerinden bahisle onların on iki imam masum (günah işlemeyen), gaybı bilen, hidayete kavuşturan, şefaatleri kabul olan, Resulullah'tan (s) sonra manevî bakımdan en üst seviyede bulunan insanlar olduğu inançlarını yeren¹⁴ Topaloğlu, dikkat edildiği takdirde tasavvuf ve tarikata mensup olan Sünnî Müslümanların algı-anlayış ve inancına (itikadına) göre şeyh ve müridler de benzer bir konumdadır, demektedir. Topaloğlu devamla şu yerinde tespiti yapmaktadır: Filvaki tasavvuf hareketinin Şiilikten (teşeyyu‘) büyük oranda etkilendiği âlimlerce bilinen bir mevzudur, bu hususta çeşitli müstakil eserler¹⁵ de kaleme alınmış durumdadır (Topaloğlu, B. 2015: 93-95).

Ulum-ı dinîyenin birbirleriyle irtibat hâlinde bulunmalarının gerektiğine işaret eden Topaloğlu, hadis ve tefsirin öteki disiplinlere malzeme sağladığını, fıkıh ve kelâmın ise dinî yaşamın teori ve pratiğini sistemleştirdiğini belirtmekte, bunlara gönül ve his boyutunu işleyen sûfilîğin de eklenmesinin icap ettiğini, yalnız bunun gerçekleşebilmesi adına tasavvufun heybesindeki bazı yükleri indirerek temel dinî bilimlerle uyumlu duruma getirilmesinin elzem olduğunu kaydetmektedir. Başka bir anlatımla müellif, İslâm'ın ana ilkelerini kelâm; ibadetler ve insanlar arası ilişkilere dair pratiklerini ise fıkıh ilmi konu edinir. Tefsir ve hadis ise bu iki sistematik alana sadece malzeme sağlar. Bu arada tasavvuf da dinî yaşamın samimiyet, ihlas ve istikamet doğrultusunda seyretmesine destek olur, demektedir. O, *usulu'd-din* (İslâm'ın temel ilkelerinin toplamı) ile sûfilik arasında anlaşmazlık ve mücadele konusu olarak tanımlanabilecek mevzuları, biri tasavvuf felsefesi, ötekisi ise tarikatlarda kabul gören ancak akaid temelleri açısından çeşitli mahzurlar doğuran bazı telakkiler olmak üzere iki başlıkta toplamaktadır. Ona göre tasavvuf felsefesinin, *usulu'd-din* bakımından analitik tenkitlere tabi tutulup ayıklanması yoluna gidilmelidir (Çelebi, İ. 2019: EK-2/605).

Aslında felsefeye ve düşünce ürünü görüşlere karşı çıkmanın bir manası bulunmamaktadır. Ne var ki bahis konusu edilen husus müminlerin tamamını ilgilendiren dinî paradigma ve ileri sürülen telakkiler, karizmatik hüviyeti haiz kişilere nispet edilip takdise yaklaşan bir pozisyonda olunca durum değişmektedir. Hiç kimse Resulullah ve ashap topluluğunun *usulu'd-din* sahasındaki görüş ve yaklaşımlarının temel niteliklerini İslâm adına değiştirme imtiyazına malik değildir. Bu bağlamda insanların ilgi-alakasına mazhar olmak niyetiyle

¹⁴ Mamafih Topaloğlu şu isabetli tespiti de yapmaktadır: Şiiler ehli kiblelidir ve Müslümandırlar. Gerek hayatlarında gerek ölümlemlerinden itibaren Müslüman muamelesine tabi tutulurlar. Mesela Ehlisünnetten olan bir kadın mutedil bir Şii ile evlenebilir, mutedil Şiâ'dan bir imamın arkasında namaz kılınabilir. Topaloğlu, *Nesillerin El Kitabı*, 99.

¹⁵ Bunlardan biri için bkz. Mustafa Akman, "Mahiyet ve Münasebet Perspektifinden İmâmet-Velâyet", *İslâmî Araştırmalar*, (3), 911-930.

tarikât silsilelerinde adı geçen kişilere üstün manevî sıfatlar isnat etmek, onları “evliyauallah” mertebesinde göstermek, harikuladeliğler (kerametler) izafe edip beşer üstü bir düzeye yükseltmek tevhid inancının ortaya koyduğu prensiplerle bağdaştırılması imkânsız hususlardır. Bu nedenle meşayihin gaybı bildiği, müridlerinin manevî yaşantılarına vakıf olduğu, kutubların dünyayı ve dahası kainatı idare ettiği gibi vasıfların Sünnî akide ile mutedil tasavvuf itikadında bulunabileceğini söylemek gerçek dışı bir iddia olarak görülmelidir. Çünkü bu özellikler, Kur'an'da kıssalarına yer verilen peygamberlerin konumu ile Hz. Peygamber'in hayatından tebellür eden neticeleri bile fazlasıyla aşmaktadır.

Topaloğlu, bu eleştirilerine rağmen sūfilîğe ayrı bir önem atfetmekte, dinî ilimlerde mistik bir boşluğun olduğuna değinmekte ve bazen konuşma ve yazılarında bu ihtiyacı ifade ederek kelamcıların özel yaşamlarında ve meseleleri dile getirirken muhataplarının gönül dünyalarını göz önünde bulundurmaları ve kelâmî konulara bir miktar "misticizm" katmaları lazım geldiğini düşünmektedir. Onun sıklıkla vurguladığı bir mesele de Müslümanların özel yaşantılarında zahid ve mistik bir tutumun yer alması gerektiğidir. O, bunu hasbî ve müstağni olmanın bir gereği kabul etmektedir.

Topaloğlu'na göre Kur'an'da dünya hayatı için çalışmak, kuvvetli olmak, dünyadaki nimet ve imkanlardan yararlanmak dışlanmamaktadır. Nitekim dünya nimetleri karşısı gibi görülen söylemden amaç masivaya tapınmayı önlemektir. Kur'an'da kalbe ait amel/ hareketler bulunmaktadır. Bu, Resûlullah'ın dua, niyaz ve ibadet hayatında da mevcuttur. Bu manada bir misticizmden söz edilebilir. Tasavvuf, tasavvuf felsefesine kapılmadan hatta tasavvufun sonradan oluşan terimlerine hiç bakmadan, hiçbir şey bilmiyormuş gibi Kur'an'a girmeli, onun psikolojisinden istifade etmelidir. Kur'an'da derinliğine bir dinî hayat ve misticizm; gönlün ve ruhun Allah'a yücelişi, Allah'la bağlantısı vardır, bunu bulmalıdır. Resûlullah bunu anlamış ve güzel biçimde tatbik etmiştir. Tasavvuf felsefesi ise daha sonra oluşmuştur. Şüphesiz her fikir, görüş olarak değerlendirilebilir, benimsenebilir ama onun kutsallaştırılıp meta analitik eleştiri dışı tutulması kabul edilemez olmalıdır. Zira Müslüman için Allah ve Resulünün kelâmı dışında her söz eleştiriye açıktır. Öte yandan bir yaygın ve örgün eğitim müessesesi konumunda olan tarikatlarda yerleşmiş çok sayıda bid'at ve hurafe bulunmaktadır. Her eğitim müessesesinin kendine mahsus yöntem, erkân ve adabının olması mümkündür. Ancak *usulu'd-din* ile çatışan yerlerde sınırı korumak, Kur'an ve sahih sünnete aykırı hususlara karşı gelmek de elzemdir.

Buna göre başlangıçta bir ihlas ve takva hareketi olarak ortaya çıkan tasavvuf kısa süre sonra biri tarikatlar ve diğeri felsefe (tasavvuf felsefesi) olmak üzere iki cihette gelişme göstermiştir. Tarikatların gelenekleri içinde azımsanmayacak miktarda hurafe ve bid'at yuvalanmıştır. Tasavvuf felsefesi denilen ise İşrak felsefesi, teşeyyü' ve benzeri akımlardan ve ideolojilerden büyük oranda etkilenmiştir.¹⁶ Kelâm ve kelamcılar, tasavvuf sahasıyla ilgilenerek onun Kur'an, mütevatir sünnet ve ashop icmasıyla bağdaşmayan inanç ve uygulamalarını elemek mecburiyetindedir (Çelebi, İ. 2004/2: 20-21).

¹⁶ Bir takım akademisyen ve araştırmacılar Budist fikirlerin Sūfilîği etkilediğini belirtmektedirler. Bu araştırmacılarından biri bu etkiyi şöyle özetlemektedir: Nefesi tutmak gibi muayyen tasavvufî ritüellerin Budist bir eylem olarak yogadaki prânyama uygulamasından üretildiği anlaşılmaktadır. *Herkesle barış* tarzındaki Sūfi tabirinin de Mahayana Budizmi'nden devşirildiği yönünde bir kanaat söz konusudur. Ayrıca, eğitimin ilk safhalarında Sūfi talebenin şeyhinin imgesine yoğunlaşması prensibinin de Budizm'den alındığı açıktır. Dahası, tasavvuf ehlinin tespih kullanımı, bir Hindu-Budist veyahut da Hristiyan bir geleneğe alınmış olduğu düşünülmektedir. Esasen Sūfizmin Budizm'den bile-isteye farkında olarak etkilendiği aşikârdır. Lakin özde her iki geleneğin de özgül ve orijinal kaldığı da muhakkaktır. Bazılarına göre "nirvana" (Sūfilerce de "fena") diye tabir edilen nihai amaç ve tecrübeler hiç değilse benzer tecrübelerdir." Cafer Sadık Yaran, "Budizmle Mukayeseli Olarak İslam ve İslam Misticizmi: Müslüman-Budist Diyaloguna Bir Katkı", çev. Mehmet Atalay, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, (2008), 272. Ayrıca bkz. Serkan Derin (hazırlayan), *Tasavvuf ve Budizm İlişkilerine Dair Bir Risale Havz-ı Hayat*, (Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2021), 11-13, 47-67; Serkan Derin, *Tasavvuf ve Budizmin Ortak Dili Tasavvuf ve Budizm Klasiklerinin Kavramlar Üzerinden Karşılaştırılması*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 13-38, 42 vd. 337-344.

2. Topaloğlu'nun Bazı Konulardaki Farklı Yaklaşımına Örnekler

Topaloğlu'nun tasavvuf ve tarikatlar hakkında bahis konusu ettiğimiz analitik değerlendirmelerinin burayla sınırlı olmadığını, onun bu akademik niteliğinin düşünce sisteminin tamamında tezahür ettiğini göstermek adına farklı hususlardaki yaklaşımlarına da bakmak gerektiği malumdur. Bu açıdan baktığımızda onun Hz. Peygamber'i yüceltme, nuzûl-i Îsâ, yetmiş üç fırka hadisi, fal bakma ve şefaât ile istihare gibi tartışmalı mevzulardaki tespit ve görüşlerinin de bu minvalde olduğu gözükmektedir. Bunlara sırayla bakacak olursak:

2.1. Peygamber'i Yüceltme

Topaloğlu *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Muhammed" maddesinin bir kısmı olan "Dindeki Yeri" bölümünde kısaca şöyle demektedir: Hz. Muhammed, peygamberler arasında fazilet/üstünlük tartışma ve yarışmasına girilmesini ve kendisinin öteki peygamberlerden daha üstün olduğu iddiasının savunulmasını yasaklamıştır. Yine, Hz. Îsâ, aşırı biçimde övüldüğü gibi beni de methetmeye kalkışmayın,¹⁷ diyerek sohbeti esnasında onu överken aşırıya kaçan bir ashabını uyarmıştır. Ehl-i kitap denilenler, esasen tek tanrı inancına sahip oldukları hâlde nebilerine beşerüstü bir statü belirlemiş ve böylelikle tevhid ilkesini zedelemiştir. Müslümanlar tarihinde Resûlullah'ın (s) gerçek hayatı, kişiliği ve dindeki statüsü ile uyuşmayan bir kısım aşırı algı-anlayışlar özellikle halk kitleleri arasında etkin olmuştur. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'i yüceltmek amacıyla temelsiz/uydurma rivayetler ve hayal mahsulü malzemeler de üretilmiştir. Naklî ve aklî ilimler sahasında uzman olan bazı âlimler dahi Hz. Resûlullah hakkında aktarılan haber ve rivayetlerde bazı yanlışlıklara düşmüştür. Bu durum, *el-Minhac fi şu'ab'il-Îmân*'da Ebu Abdullah el-Halimî (ö. 403/1012), *eş-Şifa*'da Kadı İyâz (ö. 544/1149) ve *el-Hasâis'ul-Kubrâ*'da Süyûtî (ö. 911/1505) için de söz konusudur. Misalen Süyûtî, *el-Le'âlî'il-Masnu'a*'sında uydurma olduğuna hükmettiği rivayetler ile ilk dönem hadisçilerinin zayıf veya mevzu/uydurma kabul ettiği nakillerine bile *el-Hasâis'ul-Kubrâ*'da yer vermiştir (Topaloğlu, B. 2005: 30/441).

Topaloğlu'na göre peygamberlerin ve özel olarak Resûlullah'ın nebîlik sıfatları; hayatı ve şahsiyeti hakkındaki yazılı kaynaklarda, tasavvufa dair eserlerde ve halk inançlarında yer alan rivayet/nakil, yorum ve anlayışlar; cerh ve ta'dil, İslam'ın ana prensipleri, doğa ve sosyal hayatta canlı olan sünnetullah ve sahih kaynakların verileri bağlamında tedkik edilip bunlarda yer alan sahih ve vaki olmayan anlayışlar ayıklanmalıdır. Hiçbir özel anlayış/yaklaşım ve menkıbe, efsane naslardan, sahih kaynaklardan ve pratik gerçeklerden daha önemli, etkili ve kalıcı sayılamaz. Dünyanın en kaliteli abidesini -onu tezyin etme vehmiyle de olsa-sarmaşıklarla kapatmak kabul edilebilecek bir şey değildir (Çelebi, İ. 2004/2: 17; Topaloğlu, B. 2005: 30/441).

2.2. Nuzûl-i Îsâ

Hanefî fakihi ve muhaddisi Sirâcuddin Alî el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) manzum eseri olan *el-Emâlî* adlı akaid metnini şerh eden Topaloğlu, "Hz. Îsâ, kötü ve bozguncu deccâli yok etmek üzere ileride bir gün gelecektir."¹⁸ ifadesini açıklarken Ûşî'nin eserde dile getirmiş olduğu bu iddiasının aksine şöyle söylemektedir: "Deccâl ve Mehdi ile Îsâ: Kelâm ve hadis kaynaklarında, kıyamet âlâmetleri olarak ve birbiriyle ilişkili olmak üzere mehdî, deccâl ve Hz. Îsâ'nın gelişinden (yani: nuzûl-i Îsâ'dan) bahsedilir ve bilhassa klasik kaynaklarda bunlara da inanç konusu olarak inanmanın gereği vurgulanır. Bu ve benzeri inançlar, Müslümanlar tarihinde ilkin Şîâ çevrelerinde ve farklı anlayışlar bağlamında gündeme girmiştir. Sünnî yaklaşıma gelince Buhârî ve Müslim gibi âlimler kitaplarında mehdî konusuna hiç yer vermemiş, Tirmizî ve Ebu Dâvûd ise bazı nakiller aktarmışlardır. Lakin bu rivayetlerin

¹⁷ Buhârî, "Enbiya", 48. فقولوا عند الله ورسوله

¹⁸ Beyit: 32 عيسى سوف يأتي ثم يتولى لدجال شقي ذي خيال (Hz. Îsâ, kötü ve bozguncu deccâli yok etmek üzere ileride bir gün gelecektir.)

râvileri güvenilir sayılmamıştır. Teveffi (تَوَفِّي) ve ref (رَفْع) ıstılahları bağlamında bakıldığı takdirde Hz. İsâ'nın hakikaten öldüğü ve yeniden dünyaya gelmesinin söz konusu olmadığı neticesi ortaya çıkar. Buna bir de *nüzûl-i İsâ* ile ilgili olarak aktarılan metinlerin mütevâtir olmadığı ve bu nedenle akaid alanında bağlayıcı delil teşkil etmedikleri kanaati de eklenmelidir (Topaloğlu, B. 2013: 73-74).

2.3. Yetmiş Üç Fırka Hadisi

Topaloğlu, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Mezhep" başlıklı maddesinde şöyle demektedir: Hadis edebiyatında mezheplere bölünmenin hükmü hakkında Hz. Peygamber'e (s) isnat edilmekle birlikte sıhhatinden şüphe duyulmayan bir nakil yok gibidir. Umumi olarak hadis eleştirmenleri, mezhepler ile bunların kurucuları hakkında gelen rivayetlerin mevzu/uydurma olduğunu kabul eder. İslam'ın ana hükümlerinde mezheplere ayrılmayı doğru bulmayan kimi alimler ile mezhepler tarihi yazarlarının önem atfettiği *yetmiş üç fırka* rivayetinin metin, isnad, Müslümanların sahip olması gereken misyon ve sosyolojik realite bakımından irdelenmesi gerekir. Bu manada Hz. Peygamber'in, dünya durdukça sürecek "hakkın temsilciliği" gibi bir misyonun -daha işin başındayken- tersine çevrileceğini ilan etmesi akıl ve nakil bakımından kabul edilmesi gayet zor bir husustur. Böyle bir telakkinin yegâne mesnedi ise isnad ve metin açısından problemler taşıyan bir hadisten ibarettir. Buna karşılık bir kısım ayetlerden başka Hz. Peygamber'in kıyamette ümmetinin çokluğuyla övüneceğini belirten rivayetler de vardır. Bu bağlamda O'nun ümmetinin ekseriyetinin cehennemde görecekları azaptan sonra cennete gireceği şeklinde yapılacak bir yorum da makul görünmemektedir. Üstelik 73 fırka rivayetini esas alan mezhepler tarihçileri yazdıkları eserlerde 73 sayısını tamamlamak için gayet zorlandıkları, birbiriyle örtüşmeyen muhteva planları düzenledikleri, ana ve tâlî mezheplerin tespitinde muhtelif tasniflere yer verdikleri görülür (Topaloğlu, B. 2004: 29/534).

2.4. Fal Bakma ve Şefaât

Fal bakmak veya kitap açtırmak suretiyle gaybı/geleceği veya bilgimiz dışında olup bitmiş geçmişi öğrenme çabasının esas ve usul açısından hiçbir asla dayanmadığını (Akman, M. 2024: 91 vd.) ifade eden (Topaloğlu, B. 2015: 91) Topaloğlu'na göre şefaât, talebe ile hocası veya mürid ile müridi ya da ziyaretçi ile yadır arasında yapılacak bir mutabakat olmadığı gibi beşerî çapta vukua gelecek bir irtibat da değildir. Bu durumda şefaât, kulun Allah Teâlâ'ya imanı, Hz. Peygamber'e bağlılığı ve İslâm toplumuna yönelik içten niyet ve duygularının kendisine sağlayacağı manevi bir yüceliştir. Kul İslâm toplumuyla mutabakat içinde bulunup ahiret için iyi dostlar edinirse, Hak Teâlâ da kıyamet gününde onu iyi dostlarından ayırmaz, buna mani olması muhtemel bazı günahları varsa -tabir caiz ise- onların hatırına bağışlar. Nitekim ayette şöyle buyurulmaktadır: Allah'a ve Resul'üne itaat eden kişiler, evet onlar, Allah'ın lütüfta bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve salihler ile beraber olurlar. Bunlar ne güzel dostturlar! (Nisa 4/69)

2.5. İstihare

Topaloğlu'nun kanaatine göre istihare, hayırlı olanı bağışlamasını Hak Teâlâ'dan talep etmektir ve bu da sünnettir. Lakin geleceğe dair önemli bir konuda ciddi bir iş karar verip girişmeden önce, sonucunun nasıl olacağı hususunu anlamak niyetiyle özel bazı usullerle yapılan veyahut yaptırılacak olan istiharenin meşru ve sünnet sayılan istihareyle alakası yoktur. Zira bu çeşit istiharede gayba vakıf olma maksadı bulunmaktadır. Bunun ise dinde bir yeri yoktur. Çünkü sünnet olan istihare, Hz. Peygamber'e nispet edilen duadan da anlaşılacağı gibi kastedilen bir amelin hayırlı ise gerçekleşmesini, değilse olmamasını Allah'tan (c) dilemekten ibarettir (Buhârî, "Tevhid", 10 (007390); Öğüt, S. 2001: 23/333-334).

Sonuç

Bekir Topaloğlu Türkiye’de İslâmî ilimlerin hemen tümünde ama özellikle Kelâm ve Mezhepler Tarihi alanlarında duayen sayılan önemli ilim insanlarından biridir. Yanı sıra *İslâm Ansiklopedisi*’nin hem fikir babalarından hem de hayata geçirilerek ilim ehlinin istifadesine sunulmasında başat role sahiptir. Bunlar kadar önemli bir husus da Üniversitelerde aktif görevde bulunan ilahiyatçı akademisyen veya ilim meclislerinde söz sahibi nice zevata hocalık yapmış, fikir ve önerileriyle müktesebatlarına değer katmış entelektüel bir âlimdir. Bu açıdan Topaloğlu’nun tefekkür dünyası ve bunu dile getirme yöntemi önem arz etmektedir.

Bu bağlamda onun fikir beyan ettiği veya hakkında yazılar yazdığı konulardan biri de tasavvuf âlemidir. Tasavvuf, Müslüman toplumda kendine mahsus nedenlerle neşvünema bulup gelişmiş (dönemi itibariyle) yeni bir algı-anlayıştır. Zühd ile başlayan bu hareket zamanla çevre ve yabancı kültürlerle etkileşim sonucu değişim dönüşüme maruz kalmış, yalın haldeki pratik zühd, böylece teoriğe evrilmiş ve felsefi bir içeriğe dönüşmüştür. Bu durum zamanla örgütlü bir hale de gelerek tarikat halinde, artık ilk zühd halinden farklı yepyeni bir mezhep halini almıştır. Mezhep (yol/yöntem) halini alırken bu süreçte şeyh, velî, keşf gibi içselleştirdiği yeni kabul ve uygulamalarıyla zamanla çeşitli tartışmalara da konu olmuştur.

Söz konusu tartışmalarda kimisi tasavvufu her şeyi ile İslâm'a eşitlerken kimisi yabancı ihdası diye niteleyip topyekûn reddetmiş ve kimisi de tasnif ederek içerik ve uygulamalarından bazılarını sahih dinî naslarla temellendirip benimsemiş, dinî naslarla örtüşmeyen veya çelişen hususlara da itiraz ederek tashihe çalışmıştır. Bu üçüncü gruba dâhil araştırmacılardan biri de Topaloğlu’dur. Ona göre tasavvuf veya sıkça kullandığı başka bir deyim ile mistisizm mümindeki duygu âlemi ve gönlün inanılan hususlara dair tahkimidir zira onsuz dindarlık eksik kalmaktadır. Bu itibarla tasavvufun İslâmî mahreç ve niteliğini benimsemek ancak ona zamanla iliştilmiş, inanılması veya uygulaması dinen sakıncalı bulunan hususları mutlaka belirleyip terk etmek gerekmektedir. Topaloğlu, bizce de isabetli olan bu kanaatiyle ilmî derinliğini göstermiş ve mümin insanın derûnî hayatına anlam katmış olmaktadır.

Kaynakça

- Akman, M. (2019). “İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri”. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/2, 169-204.
- Akman, M. (2022a). “İtikadî Mezhepler ve Fırkalar Bağlamında Tasavvuf ve Sûfilik’in Yeri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV/2, 334-373.
- Akman, M. (2022b). “Mahiyet ve Münasebet Perspektifinden İmâmet-Velâyet”. *İslâmî Araştırmalar*, (3), 911-933.
- Akman, M. (2024). *Astroloji ve Müslüman Astrologlar*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aynî, M. A. (2018). *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Bağdâdî, A. (1423/2002), *Usulu'd-din*, thk. Ahmet Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Bağdâdî, A. (1409/1988). *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânu'l-fırkati'n-naciye minhüm*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Kahire: Mektebetu İbn-i Sina.
- Çelebi, İ. (2019). "Topaloğlu, Bekir". *İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-2. Ankara: TDV Yayınları.
- Çelebi, İ. (2004/2). “Bekir Topaloğlu: Kur’an ve Kelâm Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 5-24.
- Çelebi, İ. (2017). “İlme Adanan Bir Ömür: Prof. Dr. Bekir Topaloğlu'nun Biyografisi (1932-2016)”. *Kelâm İlminde Metodoloji Sorunu*, 349-351.

- Çelebi, İ. (2015). "Muhammed b. Tavât et-Tancî'nin Klasik Dönem Tasavvuf Hareketine Yaklaşımı". *Uluslararası Prof. Muhammed b. Tavât et-Tancî Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2011, 337-350.
- Demirli, E. (2007). "Zahirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 219-245.
- Derin, S. (2021). (hazırlayan), *Tasavvuf ve Budizm İlişkilerine Dair Bir Risale Havz-ı Hayat*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Derin, S. (2018). *Tasavvuf ve Budizmin Ortak Dili Tasavvuf ve Budizm Klasiklerinin Kavramlar Üzerinden Karşılaştırılması*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Devvânî, C. (2021). *Akaid-i Adudiye Şerhi*. çev. Mustafa Akman. Batman: Mütercim Yayınları.
- Furat, A. S. (1978). "Abu'l-Huseyn an-Nuri ve Makamat al-Kulub Adlı Risâlesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (VII/1-2), 339-356.
- Gazali, (2010). *el-Munkizü Mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*. Şerh: Abdulhalim Mahmud. çev. Salih Uçan. 4. Bsk., İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Gazzâlî, (1989), *İhyâu Ulumi'd-Din*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Hilal, İ. (2004). *Din ve Felsefe Arasında İslâm Tasavvufu*. çev. Mehmet Ali Kara. İstanbul: Çıra Yayınları.
- İbn-i Haldun. (1996). *Şifau's-sail li-tehzibi'l-mesail*. thk. Muhammed Mut el-Hafız. Dımaşk: Dâru'l-fikr.
- Karadaş, C. (2009). "Günümüz Türkiye'sinde Kelam İlmi". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, II/1, 129-151.
- Karadaş, C. (2001). "Sûfi İtikadınının Dönemleri". *Marife Dergisi*, 1/2, 59-71.
- Mâtürîdî. (2014). *Kitabü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*. 6. bsk., çev. Bekir Topaloğlu. İSAM Yayınları.
- Maviş, N. (2022). "Şîâ-İmâmiyye'nin Muhaddes ve Mütevessim Kavramlarına Bakışı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, 415-440.
- Nesefî, Ö. (1979). "Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa". çev. Süleyman Uludağ. *Diyanet İlmi Dergi*, XVIII/3, 168-173.
- Ögük, E. (2016). "Son Devrin Din Âlimi Bekir Topaloğlu: Hayatı, Hatırâtı ve Kelâm İlmine Katkısı". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Tokat İlmîyat Dergisi]*, IV/1, 179-205.
- Öğüt, S. (2001). "İstihare". *İslâm Ansiklopedisi*, 23. İstanbul: TDV Yayınları.
- Râzî, F. (2009). "İtikadâtı Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn (اعتقادات فرق المسلمين والمشرکین)". çev. Faruk Sancar. *Din Bilimleri Dergisi*, IX/2, 235-274.
- Sancar, F. (2009). "İtikadatu Firaki'l-Muslimin ve'l-Müşrikin ve el-Milel ve'n-Nihal Literatüründeki Yeri". *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, VII/1, 131-148.
- Seksekî, E. (1417/1996). *el-Burhân fi ma 'rifeti 'ağâidi ehli'l-edyân*, thk. Bessâm Alî Selâme el-Amûş, Zerka/Ürdün: Mektebetu'l-Menâr.
- Şeybî, K. M. (1982). *es-Silat'u Beyn'et-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'*. 3. bsk., Beyrut: Dâr'ul-Endelüs.
- Tancî, M. (2002). *İslâm Tasavvufu Üzerine*. 1. Bsk., İstanbul: Damla Yayınevi.
- Topaloğlu, B. (2010). *Nesillerin El Kitabı*. 4. Bsk., İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Topaloğlu, B. (2008). *Dinî Sohbetler*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Topaloğlu, B. (2004). "Mezhep (Mezheplere Ayrılmanın Dinî Hükmü)". *İslâm Ansiklopedisi*, 29. Ankara: TDV Yayınları.
- Topaloğlu, B. (2005). "Muhammed (Dindeki Yeri)". *İslâm Ansiklopedisi*, 30. Ankara: TDV Yayınları.

- Topaloğlu, B. (2015). “Tasavvuf-Tarikat ve Dindarlık Üzerine”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1, 85-95.
- Topaloğlu, B. (2013). *Emali Şerhi*. 3. bsk., İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV).
- Topaloğlu, B. (2008). *İslâm'da Kadın*. 20. Bsk., İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Topaloğlu, B. (2014). *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınları.
- Yaran, C. S. (2008). “Budizmle Mukayeseli Olarak İslam ve İslam Mistisizmi: Müslüman-Budist Diyalođuna Bir Katkı”. çev. Mehmet Atalay, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 253-273.
- Yılmaz, N. (2019). *Ebu'l-Fazl Abbas Bin Mansur et-Terimi es-Sekseki'nin Hayatı “El-Burhan fî Ma'rifeti Akaidi Ehli'l-Edyan” Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır.